

Valentinianism – vad är det?

Paul Linjamaa, doktorand religionshistoria

89

År 388 skriver biskop Ambrosius av Milano ett brev till kejsare Theodosius. Ambrosius vill övertala kejsaren att låta bli att beordra en biskopskollega att betala återuppbyggnaden av en synagoga som han varit med att förstöra. Ambrosius informerar omsorgsfullt kejsaren att kristna byggnader ofta förstörts utan att ha blivit återuppbyggda på förövarnas bekostnad, föröware som faktiskt inte sällan varit judar. Samtidigt som synagogan förstördes hade en grupp munkar även bränt ett valentinianskt tempel i ”någon avlägsen by”. Tydligt hade några personer som identifieras som valentinianer försökt hindra munkarnas hymnprocession. Om man bygger upp synagogan, frågar Ambrosius retoriskt, ska man då också bygga upp valentinianernas lilla landsortstempel? Nej, den eventualiteten målas upp som absurd. Ambrosius skriver att valentinianer till och med var värre än hedningarna, som trots allt bara dyrkade tolv gudar, medan valentinianerna ”dyrkar över trettio *eoner*, som de kallar gudar”. Kejsaren följer Ambrosius uppmaning och låter bli att beordra synagogans återuppbyggnad. Vad som hände med valentinianernas tempel vet vi inte. Efter det här brevet blir det tyst i 300 år, tills år 692 då valentinianerna officiellt fördöms som heretiker i ett kyrkokoncilium i Konstantinopel. Efter det slutar spåren.

Första gången vi stöter på termen ”valentinian” är i Justinus Martyrens (ca 100 – 165) text *Dialog med Tryfon*. Justinus skriver där att det i Rom fanns många som kallade sig för kristna men som egentligen var heretiker. Dessa heretiker hade precis som filosofiskolorna fått sitt namn från sina grundare, skriver Justinus, och bland de ”falska kristna” som han radar upp finner vi bland annat valentinianerna. Ordet heretik, från grekiskans *hairesis*, betyder *val*. Under antiken fanns en lång rad filosofiskolor och begreppet heretiker kom att användas av många kristna författare som skällsord på andra kristna som de ansåg *valde bort* kristendomen som var given av Gud, i förmån för en skola som grundats av en människa.

Benämningen valentinian föddes alltså ur en polemisk kontext. Valentinianerna själva använde inte termen utan kallade sig förmodligen bara kristna. Detta var mindre ovanligt än man kan tro. Även de tidigaste förekomsterna av termen ”kristen”, en term som endast förekommer tre gånger i Nya Testamentet (två gånger i Apg. och en gång i 1 Pet), verkar också ha varit en benämning som först började brukas av utomstående. Det är först långt efter Jesu död som kristna själva anammar termen och gör den till sin egen.

VALENTINOS AV ALEXANDRIA

Den som influerade de kristna som kyrkofäderna kallade valentinianer var Valentinus av Alexandria. Han föddes, enligt rykten som kyrkofadern Epiphanius tagit del av, i en nordlig egyptisk stad som hette Paralia (dagens Burullus) runt år 100. Valentinus fick av allt att döma en god grekisk utbildning, förmodligen i

Första sidan av Sanningens evangelium.

Alexandria. Klemens av Alexandria berättar om att vissa valentinianer vidhöll att Valentinus under sin utbildning i Alexandria studerat under en viss Teudas, en av Paulus förmodade lärjungar, och Epiphanius skriver att Valentinus själv också predikade i Egypten. Runt år 140 reste dock Valentinus till Rom där han med tiden samlade en skara kristna runt sig och ledde en församling. Det är värt att påminna oss om att det under denna tid inte fanns någon centraliserad kyrka i Rom och inte heller en fastställd kanon.

Valentinus popularitet verkar ha varit omåttlig, bland annat på grund av hans ”snille och vältalighet” berättar Tertullianus. Han ställde till och med upp i biskopsvalet år 143, men förlorade med knapp marginal mot en kandidat med martyrstatus. Vad som hände honom efter år 160 vet vi inte, men enligt en skröna av Epiphanius hamnade han på Kreta efter ett skeppsbrott. Strandad där skulle han ha tappat sitt förstånd och börjat utveckla ”irrläror”. Valentinus verkar ha skrivit en hel del, men många

forskare tvekar att definitivt tillskriva något i dag bevarat verk till honom. Bara sju fragment, utdrag från brev, hymner och predikningar kan med rimlig säkerhet tillskrivas honom. Tertullianus berättar dock att Valentinus komponerade ett eget evangelium och enligt Irenaeus använde valentinianer sig av en text de kallade ”Sanningens evangelium”, som inte liknade de evangelier som utgick från Jesu liv. År 1945 påträffades en textsamling i Egypten som kom att kallas Nag Hammadi-biblioteket. Bland femtiotvå andra koptiska texter hittades en text med inledningsorden ”Sanningens evangelium är en fröjd för den som av sanningens Fader fått gåvan att känna honom.”

Huruvida denna text är av Valentinus hand eller ej är ett bland forskare hett debatterat ämne. Informationen i Valentinus sju korta fragment är tyvärr för knapphändig för att kunna konstruera en teologi eller skrivstil som sedan skulle kunna bestyrka Valentinus författarskap av texten *Sanningens evangelium*. Jag tycker dock att indicierna är talande. Två synbart oberoende källor indikerar *Sanningens evangeliums* valentinianska tillhörighet. Inget i texten motsäger heller det som finns i Valentinus fragment. Det vore dessutom högst osannolikt att det under denna tid fanns fler texter med det ovanliga namnet *Sanningens evangelium* och att vi haft den ofattbara oturen att påträffa det exemplar som inte är av Valentinus hand. Därför anser jag det som en god arbetshypotes att anta *Sanningens evangelium* som tillhörande Valentinus.

I texten är människans situation på jorden en lägre form av vara, karaktäriserat som en illusion. Kunskapen om människans egentliga ursprung som Kristus kommer med har en frälsningsliknande karaktär och

människan ska sträva efter att återförenas med vilan i Faderns enhet. Platons grott-liknelse faller genast på minnet: människans tillvaro är ofullkomlig eftersom vi saknar insikter om vår situation, vi sitter såsom fastkedjade med grott-öppningen i ryggen och tror att de skuggor som faller på grott-väggen framför oss är verkligheten. Kunskapen, på grekiska *gnosis*, om denna situation är början på återinförandet av vår sanna natur. Från termen *gnosis* kommer också den moderna termen "gnosticism" som valentinianerna ofta förknippas med. Första Timoteusbrevet varnade för "falsk kunskap" (1 Tim. 6:20) och kyrkofäderna skrev också "om fastställandet och bekämpandet av det som falskeligen kallas kunskap (*gnosis*)". Många tidigkristna använde dock termen "gnostiker" på ett positivt sätt, som beteckning på vad en sann och upplyst kristen var. Så gjorde bland annat Klemens av Alexandria och Origenes, två mycket inflytelserika kristna författare och tänkare. Emellertid har termen i dag främst kommit att förknippas med de som bekämpades av kyrkofäderna.

VALENTINIANISM

Men valentinianismen då? Hur hade biskop Ambrosius fått för sig att dessa människor som kallade sig själva för kristna egentligen dyrkade trettiofyra gudar? Valentinianerna var utan tvekan mycket intresserade av vad som kallas *protologi*, läran om skapelsen *före* kosmos skapelse. Pytagoras och senare Platon ägnade mycket tid åt att spekulera kring Guds natur, eller den yttersta orsaken till att det fanns *någoting alls*, istället för ingenting. Platon, liksom Pytagoras, hade med allra största sannolikhet en gudsbild som bestod av ett motsatspar: Duaden och Monaden. Monaden var enhetlig, orörlig, tidlös och den kreativa delen medan Duaden, den rörliga och tidsliga, var ursprunget till alltings materiella substans och det som Monaden verkade gentemot.

De yttersta tingens natur blev ett hett debatterat ämne bland senare efterföljare av Platon, de som ibland kallas medelplatoniker. Valentinos och hans efterföljare influerades också mycket av spekulationerna kring "urvarat" och harmonin och symbiosen i de yttersta tingen. För valentinianerna var Fadern, eller Enheten, alltings upphov som genererade en rad himmelska motsatspar som fungerade i harmoni och symbios. Denna himmelska värld kallades *pleroma*, fullheten. Pleroman benämns också flera gånger i *Sanningens evangelium* som en tillvaro skapad av Fadern, vilken människan ska sträva efter att återförenas med. Hos Valentinos efterkommande finns ingen enhetlig tanke om exakt hur pleroman såg ut eller hur sedan kosmos upprinnelse och människans skapelse gick till. *Sanningens evangeliums* går heller inte in på detaljer om detta, men många olika förslag framställdes från efterföljare som Herakleon och Teodotus. Jag ska ge ett exempel från en av Valentinos kanske mest kända efterföljare, en viss Ptolemaios.

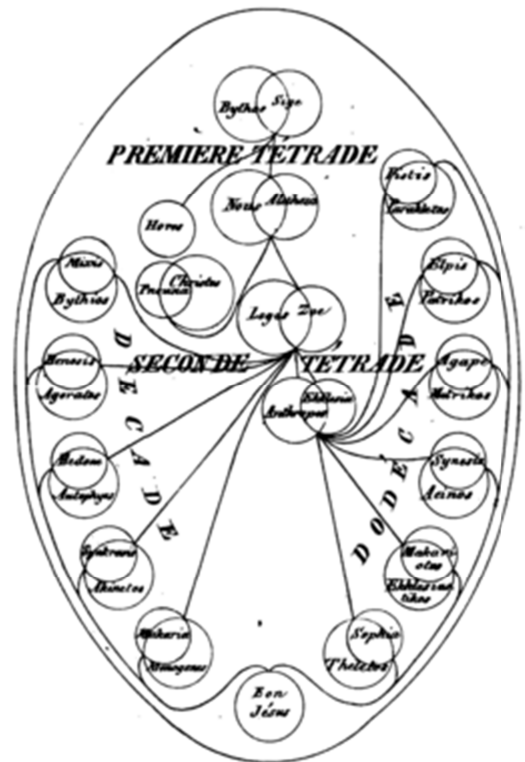
Det är bland annat genom kyrkofadern Irenaeus som vi får ta del av Ptolemaios och hans anhängares intrikata system. Dock verkar Irenaeus blanda friskt i sina källor och anstränger sig inte mycket för att göra Ptolemaios system eller hans anhängares tankar sammanhängande. Irenaeus skriver att sann tro är enhetlighet och ett tecken på att man besitter sann tro är avsaknaden av konflikter inom gruppen. Det verkar alltså som om Irenaeus kan ha motiverats av att framställa valentinianerna och deras läror som mer

splittrade än de egentligen var. Detta för att få sin egen syn på kristendom att verka mer enhetlig och därför mer sanningsenlig.

Enligt återberättelserna av Ptolemaios och hans efterföljares tankar var Fadern alltings ursprung (ibland också kallad Bythos, *djupet*). Först fanns bara Fadern och Tystnad. Fadern genererade dock ur tystnaden sin tanke som tog liv. Dessa två, Tanke och Liv, skred sedan till verket och producerade ytterligare ett *eoniskt* urpar: Sanning och Ord (Logos). Sedan skapades också paret Människa och Kyrka. Eon (eller *aión*) är grekiska och betyder *liv* eller *evighet* och är ofta vad de varelser som Fadern börjat generera kallades för. Dessa åtta första varelser kallades *ogdoaden* (åttnan) och är det översta skiktet av pleroman. Sjutalet symboliserade ibland de sju komiska planeterna och därför var talet åtta också ofta en symbol för det som stod bortom det materiella. Ytterligare två skikt skapades under *ogdoaden*, ett bestående av tolv och ett av tio eoner. Totalt bestod pleroman alltså av trettio eoner enligt vissa ptolemaiska systemen. Detta kan i dag te sig mycket egendomligt, men det kan förstås som ett sätt att besvara grundläggande frågor om människans tillvaro. Hur kan en gudom som är helt transcendent, enhetlig och bortom tid och rum ge upphov till den rörelse och förändring vi observerar i naturen och bland människor? I ljuset av sådana funderingar kan de många skikten av eoner förstås som ett sätt att visa att människan var avlägsen Gud och långt ifrån sin sanna natur.

Det materiella kosmos tillblivelse skedde enligt Ptolemaios efter att den yngsta av eonerna, Sofia (visheten), försökte begripa sig på och omfatta Fadern. Detta var dock en omöjlighet och ambitionen ledde till att åtrå föddes. Denna åtrå, också kallad Lägre-Sofia, som var utan en partner, fick inte plats i pleroman och började därför ensam en skapelseprocess. Processen resulterade i något som blev mindre perfekt: demiurgen. Denna lägre varelse förstod inte sin underordnade ställning men hade en del av sin moders kraft i sig. Med denna kraft skapade demiurgen kosmos och änglar som skulle tjäna honom och administrera den nya skapelsen. Änglarna fortsatte sedan skapelseprocessen och formade människan. Precis som i Mosebokens andra kapitel vers 7 blåste skaparen, här demiurgen, in en livsande i den första människan. Denna livsande härstammade ursprungligen från skaparens moder Lägre-Sofia, som i sin tur är en del av pleroman. Således var människans livsgnista gudomlig och hörde ytterst hemma i pleroman.

Den här skapelseberättelsen kan delvis uppfattas som ett försök att ge svar på tolkningsproblem i de traditionella skrifterna. Hur förklarade man Guds människoliknande brister i Bibeln? Vilade Gud

Ett modernt försök att skildra ett valentinianskt system. Wikimedia Commons.

verkligen på den sjunde dagen precis som om han var trött efter en lång veckas arbete? Hur betar sig egentligen Gud mot Job och hur förklarade man alla krig, mord och hemskheter i Moseböckerna? Dessa frågor hade länge upptagit judiska exegeter. Valentinianernas svar var att tillskriva dem till en lägre gudom, till demiurgen eller dennes underänglar. Valentinianernas kristna karaktär är dock uppenbar. För att pleroman ska bli enhetlig igen skickas en frälsare för att återuppväcka gnistan som fallit i sömn på grund av sin avlägsenhet från Fadern. Jesus är frälsaren, ibland kallad Logos (ordet), Sonen eller helt enkelt Frälsaren, som kommer ner och tar mänsklig form för att uppenbara den frälsande kunskapen och väcka gnistan. Hur frälsaren går till väga och vilka människor som får ta del av frälsningen är ett ämne som många valentinianer verkar ha haft skilda uppfattningar om, precis som de skilde sig i frågor om eonernas natur. Tre kyrkofäder nämner till exempel att det fanns en italiensk form och en österländsk form av valentinianism, med olika syn på frälsaren och mänsklighetens natur.

TERMEN VALENTINIANISM

En del forskare tar i dag avstånd från termen valentinianism och säger istället bara att det är en form av kristendom. De menar att kategorin valentinianism skapar oreda, eftersom Valentinos teologi inte går att fastställa och att det inte går att identifiera något enhetligt system eller någon enhetlig grupp människor. Termen förknippas också med ett annat begrepp som många forskare numer tar avstånd ifrån: ”gnosticism”. Detta är en modern benämning för flera olika religiösa och filosofiska idéströmningar, ofta förknippat med det som vissa kyrkofäder bekämpade som ”falskeligen kallad gnosis” (kunskap). I centrum för dessa idéströmningar återfinns ofta just tanken att människan är av gudomlig härkomst och att livet på jorden är en lägre form av tillvaro, men inte nödvändigtvis av ondo. Många tidiga forskare ansåg dock att gnostiker var världshatare och saknade intresse för moral och etik. Det är i dag fastställt att denna bild med största sannolikhet är falsk, påverkad av kyrkofädernas partiska skildringar. Mycket gnostiskt material är högst engagerat i moraliska frågor. I *Sanningens evangelium* hittar vi till exempel långa utläggningar om hur en god människa ska bete sig. Att helt överge termerna valentinianism och gnosticism vore dock olyckligt. Genom att bara tala om ”kristendom” riskerar vi att osynliggöra en väldigt speciell form av kristendom som uppenbarligen skiljde sig mycket från senare ortodoxi och som lockade många tidigkristna. Dessutom vore det rent felaktigt att begränsa gnosticism till kristendom, då det finns mycket gnostiskt material som helt saknar kristna inslag, bland annat vissa former av setianism, där Set, Adam och Evas tredje son, ofta får representera frälsargestalten.

I slutändan är det värt att påminna oss om att kategorier är mänskliga konstruktioner, de hjälper människan orientera sig i världen, utan att de nödvändigtvis refererar till ting i sig själva.

I slutändan är det värt att påminna oss om att kategorier är mänskliga konstruktioner, de hjälper människan orientera sig i världen, utan att de nödvändigtvis refererar till ting i sig själva. Termen valentinianism ska inte uppfattas som att den beskriver något homogent; det fanns inte *en* valentinianism och det är inte heller lätt att urskilja den från annan samtida kristendom. Lika svårt är det att urskilja när och varför en form av kristendom slutar vara judendom, då det heller aldrig funnits *en* kristendom eller *en* judendom. Jag tycker därför att vi kan fortsätta använda termen valentinianism, men då med insikten att det inte handlar om en problemfri religiös kategori utan om en populär form av kristendom under de första århundradena som innefattade tydliga inslag av samtidens teologiska, filosofiska och kosmologiska debatter.